

Pataki György

A fejlődés gazdaságtana és etikája Tiszteletadás Amartya Sen munkásságának¹

Az 1998. évi közgazdasági Nobel-díj a 65. életévében járó, bengáliai (Santiniketan) születésű Amartya Kumar *Sen*nek ítélte oda – a hivatalos verdikt szerint – a normatív, úgynevezett jóléti közgazdaságtan megújításáért. A jóléti közgazdaságtan bírálata valóban elválaszthatatlan *Sen* széles körű közgazdasági munkáitól, amelyek elsősorban a fejlődés gazdaságtanát és a társadalmi döntések elméletét felölelve egy új kutatási területet hívtak életre az etika és a közgazdaságtan határterületén. Bár a közgazdasági kutatások ilyen irányultsága inkább „régijű”-nek nevezhető, hiszen maga *Sen* sem győzi hangsúlyozni azt a mai közgazdászok többsége által nem vállalt hagyományt, hogy a modern közgazdaságtan atyjaként emlegetett Adam *Smith* gazdaságelméleti fejtegetései – a félreértelmezés veszélye nélkül – kiszakíthatatlanok morálfilozófiai összefüggéseikből (lásd *Sen* [1987a], magyarul *Sen* [1993e]; vö. Fekete [1998]). *Sen* valamennyi közgazdasági munkája az etika komolyan vételét tükrözi; s olyan színvonalú és eredetiségű kutatói tevékenységet mutat, amely már hosszú ideje egymagában is a közgazdaságtan tudományos művelőinek legjavábóljai közé helyezte. Ha egy-egy elméleti modelljével vagy cikkével akarnánk illusztrálni ezt, akkor a fejlődés gazdaságtana területéről az éhínségnek a jogosultságokon (entitlements) alapuló megközelítését (*Sen* [1981a], [1984a]), valamint a fejlődésnek, illetve a jólétnek az emberi képességek (capabilities) kiteljesítéséket adott értelmezését (*Sen* [1984a], [1984c], [1985b], [1987b]) emlitenénk; a társadalmi döntések elméletének irodalmából a paretói libertárius (szabadelvű) lehetetlenségi tételt (*Sen* [1970a]);¹ míg a közgazdaságtan metodológiájának és emberképének vizsgálatából a *Rational Fools* (Racionális bolondok) című írását (*Sen* [1977]) idéznénk. Kiemelkedő tudományos tevékenységét nemcsak oktatói-kutatói munkahelyeinek névsora jelzi – amely a Delhi Egyetem Közgazdaság-tudományi Karától a London School of Economics és Oxfordon át a Cornell és a Harvard Egyetemig, majd legújabbban a doktori fokozatát nyújtó Cambridge-i Egyetem Trinity College-áig vezet –, hanem számos vezető tisztsége is az akadémiai szférában. Így többek között a Fejlesztéstudományok Társaságának (Development Studies Association), az Ökonometriai Társaságnak (Econometric Society) és a Nemzetközi Közgazdasági Társaságnak (International Economic Association) az elnöki tiszte.

A neki ítelt Nobel-díj azért *mainstream*-törő, mert olyasvalaki a díjazott, aki legelső munkáitól a közgazdaságtan főáramának, a neoklasszikus közgazdaságtannak az

¹ A paretói libertárius lehetetlenségi tétel a társadalmi döntések elméletének matematikai eszköztárát felhasználva bizonyítja, hogy a személyes szabadság igen enyhén megfogalmazott követelménye is elmentmondásba kerül a *Pareto-hatékonyság* elvével. A közgazdászok által széles körben elfogadott Pareto-hatékonyság elve azt mondja ki, hogy társadalmilag optimálisnak tekinthető az az állapot, amelyből nem lehet úgy elmozdulni, hogy a társadalom *egyetlen tagjának se csökkenjen* az egyéni hasznossága. A lehetetlenségi tétel azonban megerősíti azt az utilitárius (haszonelvű) etikával szembeni súlyos ellenvetést, hogy azok nem képesek a szabadságjogok közvetlen értékelésére, sőt, ellentmondanak az emberi jogoknak. *Sen* tétele tehát a jóléti közgazdaságtan – utilitárius gyökereiből fakadó – súlyos fogyatékosságára hívja föl a figyelmet (lásd *Sen* [1970a], [1976], [1982], [1983], [1985a], [1992b], [1993d], magyarul lásd *Sen* [1993b]; Pataki [1998]).

* Ezt az írást Kindler József tanár úrnak ajánlom, aki egyetemistaéveim alatt s után igazi mentorként segített, és példájával elkötelezett az alapos és kritikai munka iránt. Köszönöttem tartozom Zsolnai Lászlónak, aki sok idejét szentelte arra, hogy megvitassa velem Amartya *Sen* egyes gondolatait. Köszönöm a Kovács szerkesztőnek, valamint Matolay Rékának részletes javaslataikat és megjegyzéseiket, amelyeket írásom első változataihoz fűztek. Természetesen minden fennmaradó hiányosságáért és hibáért kizárólag a szerző tartozik felelősséggel.

egyik legértőbb bírálója. S ez a kritika épp egy kiváló matematikus közgazdásztól érkezik, aki a neoklasszikus saját eszközeit fölhasználva mutatja ki a főáramú többség által tudomásul sem vett vagy lekicsinyelt súlyos elméleti következtetéseket és tévedéseket, valamint azok várható katasztrofális hatásait a gyakorlatban. Amartya Sen azon kevés közgazdász közé tartozik, aki valóban társadalomtudós. Egyrészt abban az értelemben, hogy nem a tudomány elefántcsonttornyában ül, s a társadalom problémáival nehezen összefüggésbe hozható ezoterikus modellek részleteibe bonyolódik, hanem a valóban égető szociális problémákra keresi az elméletileg alaposan kimunkált válaszlehetőségeket, tudományos munkájával tehát – a szó legfelelősségteljesebb értelmében – szolgálni kíván. Másrészt közgazdász társadalomtudós azért is, mert – sohasem veszve el a *l'art pour l'art* matematikai szépség hiábavalóságában – nem szűnik kritikailag viszonyulni a gazdaságelméleti vizsgálódások előfeltevéseihez, valamint felhívni a figyelmet a gazdasági problémák szélesebb szociokulturális összefüggésrendszerének fontosságára a modellek konkrét alkalmazhatóságának eldöntésében. E tudósi jellemvonás és hozzáállás teszi kivételessé és helyezi a – sajnos – kevesek közé Sen munkáit a modern közgazdaságtanban.

Egy interjúja szerint (Gaertner-Pattanaik [1988]) az először fizikusnak készülő Sent az etika és a politikai filozófia iránti érdeklődése vezette végül a közgazdaságtudományhoz. E társadalomfilozófiai érdeklődését a kalkuttai Presidency College két kiváló közgazdászprofesszora, Bhabatosh *Datta* és Tapas *Majumdar* erősítette meg, ők vezették be a jóléti közgazdaságtanba. Sen későbbi morálfilozófiai elemzése a közgazdaság-tudományról innen, a jóléti közgazdaságtan és az azt megalapozó utilitárius (haszonelvű) etikai tradíció bírálatából indulnak ki (lásd Sen [1979a], [1979b], [1980], [1985b], [1987a], [1987c], [1991], [1993d]; Sen-Williams [1982]). A Cambridge-i Trinity College-ban pedig már olyan nemzetközi tekintélyű professzorok segítik a fejlődő országok problémáira összpontosító közgazdasági tanulmányait (egészen a doktori fokozatig [1960]), mint Maurice *Dobb*, Joan *Robinson* és Piero *Sraffa*. Bár – Sen saját bevalása szerint – már ez idő alatt, Kenneth *Arrow Social Choice and Individual Values* (Társadalmi döntés és egyéni értékek) című könyvét olvasva (Arrow [1951]) elköteleződik a társadalmi döntések elméletének problémafelvetései mellett, csak a hatvanas évek közepén Berkeleyben töltött évvel indul útnak ez irányú kutatása, amely 1970-ben megjelent, már említett úttörő cikkében (Sen [1970a]) és egy ugyanebben az évben kiadott könyvében (Sen [1970b]) tárul a tudományos nagyközönség elé. Ezzel az alapító mester, Arrow elismerését és máig tartó barátságát is kivívta.

Sen egyik magában is kiemelkedő hozzájárulása a társadalomtudományokhoz éppen az volt, hogy a társadalmi döntések elméletének közgazdasági metodológiáját a hagyományosan az etika tárgykörébe utalt problémáknak, elsősorban a szabadság koncepciójának az elemzésére alkalmazta (lásd Sen [1970a], [1976], [1982], [1983], [1985a], [1992b]; magyarul lásd Sen [1993b]; Pataki [1998]). Habár ebben az írásban egy átfogóbb problémakörre, nevezetesen a társadalmi-gazdasági fejlődés mibenlétére vonatkozó elemzéseit vesszük szemügyre, ehhez – mint látni fogjuk – elválaszthatatlanul kapcsolódik a szabadság és az igazságosság sajátos seni értelmezése. A fejlődés és jólét kérdéseit tárgyalva kibomlik Sen saját elmélete, amelynek középpontjában a képességek fogalma áll. Az emberi képességek kibontakoztatása az a társadalompolitikai cél, amelyet minden kormánynak és közösségnek támogatnia kell a szegénység és más hátrányos helyzetek megszüntetése, a szabadság kiteljesítése és a társadalmi igazságosság megvalósítása érdekében.

A fejlődés értelme

Jóllehet kelet- és közép-európai régióink társadalmi-gazdasági átalakulásának megszületett a maga, az átmenet gazdaságtanának nevezett, a főáramot képviselő gazdaságméleti irodalma, ez mindvégig adós maradt a társadalmi-gazdasági átalakulás, a „rendszerátváltatás” szélesebb és mélyebb társadalomtudományi elemzésével (lásd Csaba László bírálatát [1999]). Sajnos, az elméleti szakemberek élen jártak a leegyszerűsítő sémák, dichotómiák (például szabadpiaci gazdaság *versus* tervutasításos gazdaság) használatában, kizárva vagy perifériára szorítva ezzel az eltérő szociokulturális kontextusok miatt különösen fontos kritikai szemlélet és alkalmazás lehetőségeit, hangjait. A régió társadalmi átalakulása „átmenetű” egyszerűsödött egy kritikátlanul átvett piacgazdasági modell felé; a fejlődés lezárólagos mutatójaként pedig a GDP-ben (azaz a bruttó hazai termékben) mért gazdasági növekedésre vetette tekintetét a honi és nemzetközi szakértők többsége.

Valóban ez volna a fejlődés? Nem más, mint a reáljövedelem és a gazda(g)ság növekedése? A fejlődés gazdaságtanának tudományága évtizedek óta ismeri és elismeri az ezzel ellenkező hangokat, többek között Gunnar Myrdalét, Albert Hirschmanét, Paul Streetenét és Amartya Senét. E tudósok nem állják felteni a kérdést: vajon valóban a különféle árujavak és a pénzjövedelem birtoklása, vagyis az egy főre jutó GDP-ben mért gazdasági növekedés a fejlődés végső célja, értéke? Vagy mindezekre azért van szükségünk, mert segítenek a jó életvezetésben, abban, hogy olyan életet éljünk, amelyet jó okkal tartunk értékesnek? Ebben nyilvánvalóan szerepe van az általunk elérhető (megfizethető) áruknak és szolgáltatásoknak, ám ezek csak annyiban bírnak értékkel, amennyiben használatukkal életünk minőségét javíthatjuk. Pusztán instrumentális értékük van, azaz eszközként, nem pedig magukban (célként) értékesek. A fejlődés értelmét tehát *önmagában* a bővülő áru- és szolgáltatásválasztékban, *önmagában* a növekvő termelésben és fogyasztásban, *önmagában* az emelkedő reáljövedelemben meghatározni és mérni nem más, mint az eszköz és a cél összekeverése.

Mindez kevéssé vitatható. De nem védhető-e meg a fejlődésnek az árujavak bővülésével mért hagyományos gazdasági megközelítése akként érvelve, hogy ennek mérése ha nem is pontos, de jó közelítést adja a fejlődésnek, az emberi élet minőségi javulásának? Ha a jó életvezetés lehetősége és képessége szorosan összefügg az egyén és a társadalom rendelkezésére álló javakkal és szolgáltatásokkal, akkor nem nagy torzítás, ha a fejlődést, a társadalmi-gazdasági fejlettséget az áru és szolgáltatások kínálatával mérjük. Alapozhatunk-e azonban erre a feltevésre? Sen kutatásai szerint semmiképpen sem (Sen [1981b], [1984b], [1984c], [1985b], [1987b], [1988b], [1992a], [1998]; magyarul lásd Sen [1993c]). Elemzései rámutatnak arra, hogy nem szükségképpen jár együtt az ebben a szűk gazdasági értelemben (az egy főre jutó GDP tekintetében) vett gazdagság és az emberi élet minőségének magas foka.

Ha az emberi élet minősége szempontjából értékesnek tartjuk például a hosszú életet (hiszen hosszabb élet alatt több érték tevékenységre adódik lehetőség), ami nyilvánvalóan összefügg az egészségi állapottal is, akkor azt a társadalmat gondoljuk fejlettebbnek, ahol a várható élettartam hosszabb, mint egy másikban. Például az egy főre jutó GDP tekintetében a Sri Lanka-éhoz képest ötször-hatszor „jobb” dél-afrikai társadalomban a várható élettartam tíz évvel alacsonyabb, mint Srilankán. Vagy vegyük az Egyesült Királyságot! Sen az évszázad első hat évtizedét vizsgálva megmutatta, hogy a várható élettartam alakulása majdnem teljesen ellentétesen mozog az egy főre jutó GDP expanziójával (Sen [1998], 6. old.).

Az empirikus adatok birtokában nem védhető az a feltevelés, hogy a várható élettartam növekedése közvetlen pozitív kapcsolatban áll a gazdasági növekedéssel. A

pozitív kapcsolat csak bizonyos feltételek teljesülése esetén áll fenn, s a gazdaságpolitikai döntés során ezeket is figyelembe kell venni. Sen Jean Dréze-vel végzett közös empirikus kutatásaiban (Dréze-Sen [1989]) a halálózási arány csökkentésének két fő útját különítette el: a gazdasági növekedés és a közösségi támogatás (programok) jellemezte utat. Az előbbi, a gyors gazdasági növekedés kijelölte út járható, de csak abban az esetben, ha a növekedés folyamatában a lakosság túlnyomó többsége *mint foglalkoztatott* vesz részt, és az anyagi gazdagodás gyümölcseit *megosztják* a közszolgáltatásként nyújtott egészségügyi ellátás és oktatás keretében. Sőt, Sudhir Anand és Martin Ravallion – Dréze és Sen kutatásait követve – országok közötti összehasonlító vizsgálataiban megállapította, hogy az egy főre jutó GDP és a várható élettartam közötti pozitív kapcsolat *lezárólag* két tényező közvetítésével áll fenn: (i) a szegény rétegek jövedelmén és (ii) a közkiadásokon, elsősorban a közegészségügyi kiadásokon keresztül (Anand-Ravallion [1993]). Az empirikus vizsgálatok tehát cáfolják a neoklasszikus közgazdászok és/vagy a korlátozatlan növekedéspártiak ama lelüismeret-nyugtató állítását, hogy a gazdagság valami ünömódón magától „leszivárog” (trickle down) a szegény és hátrányos helyzetben levő rétegekhez is. Ez határozott és célzott közpolitika, valamint közösségi szolidaritás nélkül egyáltalán nem várható. E nélkül pedig az egész modern világgazdaságot az elosztási igazságosság szempontjából jellemző úgynevezett pezsgőspohár sem kezd átfőrmálódni egy igazságosabb elosztást reprezentáló közönséges vizespohárrá (Redclift [1996], 72–74. old.).²

Az átlagos várható élettartam közösségi támogatás eredményezte növekedésének közmert példája a viszonylag alacsony egy főre jutó GDP-jű Sri Lanka és az indiai Kérala állam. Ezen államok társadalompolitikája előnyben részesítette az egészségügyi ellátás és az oktatás közösségi szolgáltatásait, kihasználva munka-intenzív jellegüket, s nem vártak az egy főre jutó GDP növekedésére (azaz elvetették a „majd akkor foglalkozunk vele, ha több pénzünk lesz!” már oly sok területen sehová sem vezető utólagos szemléletét).

Ha az emberi jólét szempontjából azt tekintjük fontosnak, hogy növeljük képességeinket az értékes tevékenységek végzésére, akkor a várható élettartam alapvetőbb fejlődési mutatónak tekinthető, mint az egy főre jutó GDP-ben mért gazdagság. Sokkal meggyőzőbben hat *Sen érve, hogy a hosszú élet egymagábanis értékes cél*, míg a gazdagság csupán egy ennek elérésére szolgáló eszköz lehet; a hosszabb élet ugyanakkor más képességek és lehetőségek megvalósításának feltételeként is szolgálhat.

Ezt támasztják alá Sennek a nemek közötti egyenlőtlenségre vonatkozó kutatásai is (Sen [1990a], [1998]). A fejlődés irodalmában egyre fontosabb helyet kap a nemek közötti igazságosság vizsgálata, a nők, különösen a fiatal lányok hátrányos helyzetét tekintve (Tinker [1990]; Nussbaum-Glover [1995]). A halálózási információkat felhasználva Sen döbbenetes helyzetre mutatott rá, amely a „hiányzó nők” jelenségeként vált ismertté (Sen [1992c]). Köztudomású, hogy ha hasonló egészségügyi és szociális gondoskodásban részesítik a nemeket, a nők halálózási aránya majdnem minden korcsoportban alacsonyabb, mint a férfiaké (ezzel szemben a világon mindenütt több fiúgyermek születik, mint leány). Ugyanakkor a nőkkel szembeni hátrányos megkülönböztetés a világ sok

² A fenti pezsgőspohár-vizespohár kép az úgynevezett fejlett világ döbbenetes mértékű globális gazdasági hegemóniájára utal. A világ országainak jövedelmi szempontból leggazdagabb 20 százaléka (az észak) a világ összjövedelmének és a világkereskedelemnek több mint 80 százalékát tartja a kezében, szemben a második, harmadik, negyedik és ötödik jövedelmi kvintilissel (20 százalékkal), amelyek rendre ennek 11,7, 2,3, 1,9 és 1,4 százalékával rendelkeznek. Ezek a kirívó egyenlőtlenségek ráadásul nem az úgynevezett fejlődők elzárkózása mellett állnak fönn és növekedést ily mértékűre, hanem épphogy világgazdasági integrációjuk fokozódásával, ami egyértelműen a leggazdagabbak előnyeit szolgálta (Redclift [1996], 72. old.).

tján azt jelenti, hogy a nők, különösen a fiatal lányok a férfiakkal és a fiúkkal szemben kevesebb gondoskodást és támogatást kapnak (az egészségügyi ellátásban, az oktatásban, a tulajdonjogaik védelmében), s ennek eredményeképp e régiókban a nők halálzási aránya hosszú ideje meghaladja a férfiakét.

A gazdasági (GDP-) növekedéssel azonosított fejlődésfogalom súlyos hiányossága továbbá, hogy nem számol a hazai termék egyének és családok közötti elosztásával, azaz fejlettebbnek titulálja azt a társadalmat, amelyik magasabb GDP-vel rendelkezik, teljesen függetlenül attól, hogy a materiális gazdagság elosztását esetleg a legszélsőségesebb egyenlőtlenség jellemzi: például egyetlen egyén vagy család rendelkezik az összes jövedelem felett.³

Zenki kívül hallgatólagosan azt feltételezi, hogy az egyének teljesen egyformák: ugyanazzal a jószágkosárral (vagyis az árúk és szolgáltatások egy adott halmazával) ugyanolyan jó életet képesek megvalósítani. Nem néz szembe tehát azzal a súlyos társadalmi következménnyel járó ténnyel, hogy az emberek koruk, nemük, egészségi állapotuk, társas kapcsolataik, iskolázottságuk és sok egyéb feltétel miatt különböznek abban, hogy egy adott jószágkosarat hogyan képesek valamilyen általuk jónak tartott élet megvalósítására fordítani. Sen megvilágító erejű példája az élelmiszer-ellátottság és a megfelelően tápláltság (azaz egészségesen tápláltság) kapcsolatát mutatja be (lásd többek között Sen [1984a], [1984c]). Vajon jó közelítője az élelmiszerek egy adott mennyisége mint jószágkosár a megfelelően tápláltságnak mint az életminőség egy alapvető összetevőjének? Ha csak az élelmiszerkosár elérhetőségén (megfizethetőségén) múlna a megfelelően tápláltság, akkor a válasz igenlő lenne. Csakhogy nem ez a helyzet. Az emberek megfelelően tápláltsága nem csupán az egy főre jutó elérhető élelmiszer-mennyiségtől függ, hanem – az élelmiszerek összetétele mellett – többek között olyan egyéni és társadalmi tényezőktől is, mint az egyén kora, neme, testének mérete, anyagcseréjének jellemzői, aktivitási szintje, egészségi állapota, sőt a társas kapcsolatok jellege, az éghajlati viszonyok stb. (Sen [1984c], 511. old.).

Újfennt azt látjuk, a fejlődés javakra (megfizethető jószágkosarakra) alapozott értelmezése veszélyesen torz képet adhat a társadalom helyzetéről, hiszen az egy főre jutó élelmiszer-ellátottság nem áll közvetlen kapcsolatban a megfelelően tápláltság alapvető emberi képességének kiteljesítésével. Az úgynevezett élelmészési probléma megoldásában nem az élelmiszer-kínálat növelése játsza egymagában és közvetlenül a döntő szerepet, hanem a megfelelően tápláltság és egyéb ezzel összefüggő képességek, mint például az éhezés elkerülésére vagy a társas kapcsolatokban szerepet játszó étkezésművelési képesség kiteljesítése.

A fejlődés tehát az úgynevezett emberi képességek kiteljesítésének folyamataként értelmezendő – érvel Sen (Sen [1981b], [1984b], [1984c], [1998]) –, s nem a gazdasági prosperitás hagyományos fogalma szerint. Mivel ez utóbbi csupán eszköze az emberi életminőség javításának, súlyos társadalmi következményekkel járhat célja magasztosítása a társadalompolitikában. Ráadásul a példákban azt is láhattuk, hogy az egy főre jutó átlagos gazdasági jólét még eszközként is csupán közvetett kapcsolatban áll az olyan, az

³ Nyilvánvaló, hogy a Pareto-hatékonyság elve ugyancsak teljesen „érzéketlen” az elosztási viszonyokra: paretoí értelemben nemkívánatos az olyan társadalmi lépés, amely a nagyon gazdagoktól akár a legcsekélyebb erőforrás-átcsoportosítást várja a legszegényebbek javára, hiszen ekkor a gazdagok egyéni hasznossága csökken, s ez a definíció szerint megengedhetetlen. Az effajta utilitarizmus ugyanis az egyenlőséget „egyenlő figyelembevételként” értelmezi, azaz a társadalmi hasznosság szempontjából minden egyes egyén érdeke azonos súlyal esik latba. A Pareto-hatékonyság elve ordinális skálán mérhető hasznosságokra vonatkozik, vagyis nincs helye az érdekek valamilyen súlyozásának „sürgősségük” szempontjából (így a gazdag preferenciája a luxusautó iránt ugyanolyan fontos, mint a szegény preferenciája az éhséget enyhítő élelem iránt).

egyéni jóllét (well-being) szempontjából egymagukban is értékes képességekkel, mint a hosszú élet lehetősége és a megfelelően tápláltság. A fejlődés képességek kiteljesítésén alapuló megközelítése megköveteli az úgynevezett jogosultságok eloszlásának empirikus vizsgálatát; s ez többek között a javak birtoklásának az életminőségben betöltött szerepét is segít tisztázni.

Az éhínségek jogosultságokra alapozott megközelítése

Az éhínségek problémájának hagyományos megközelítése az élelmiszer-ellátottságra helyezi a hangsúlyt, azt állítva, hogy az élelmiszer-kinálat hirtelen és nagymértékű csökkenése az oka az éhezésnek és az éhhalálnak. Sen empirikus kutatásai (Sen [1981a], [1984a]; Dréze-Sen [1989]) azonban megmutatták: az éhezés elsősorban nem azt jelenti, hogy nincs elég rendelkezésre álló élelmiszer, hanem azt, hogy egy *adott embercsoportnak* nincs mit ennie (Sen [1984a], 453. old.).⁴ Az 1943-as nagy bengáliai éhínség idején, amely körülbelül hárommillió ember halálát okozta, az egy főre jutó átlagos élelem mennyisége alig maradt el az előző három évben rendelkezésre állótól (sőt, az 1941-es állapotot felül is múlta). Az 1974-es bangladesi éhínség alatt, amikor több mint huszonötezer ember halt éhen (az ellentmondásos adatoknak, amelyek százezer főig terjednek, ez az alsó határa), az 1971 és 1975 közötti időszak csúcsmennyiségű élelmiszer-termése állt rendelkezésre. Etiópia Wollo nevű tartományában 1972-ben úgy halt éhen körülbelül kétszázezer ember, hogy az országban az egy főre jutó élelem mennyisége nem tért el a szokásostól (Sen [1984a], 460–476. old.).

Sen elemzése szerint – országos szinten – az egy főre jutó átlagos élelmiszer-mennyiség helyett valójában az egyes egyének jószágkosaraikra (benne az élelemre) való jogosultságára kell a figyelmünket összpontosítanunk, mert az éhezést és az éhhalált az okozza, hogy az egyén nem jogosult olyan jószágkosárra, amely az életben maradásához elegendő élelmet tartalmazza. S ez a jogosultság nem csupán a termelés és a csere során elérhető jószágkosarak halmazát foglalja magában, hanem azokat is, amelyekre az egyén az állammal (a közösséggel) szemben jogosult (például munkanélküli-segélyre). Az éhezés elkerülésének alapvető képessége tehát többek között az egyén jószágkosaraikra való jogosultságától függ, s erre valamennyi társadalomban meghatározott szabályok vonatkoznak, amelyek kijelölik a használat és a tulajdonlás jogát, valamint az adott háztartás vagy egyén tényleges pozícióját (kezdeti erőforrás-ellátottságát) (Sen [1984a], 453–458. old.; [1984b], 496–498. old.; [1984c], 516–519. old.).

A nagy bengáliai éhínség idején az áldozatok szinte kivétel nélkül a vidéki népeségből kerültek ki. Ezen belül a legsúlyosabban érintett foglalkozási csoportok a halászok, a fuvarozók-szállítók és a föld nélküli mezőgazdasági bér munkások voltak; őket követte a nem mezőgazdasági munkások és kézművesek csoportja; a legkevésbé érintettek közé pedig a parasztok és a mezőgazdasági haszonbérletű tartoztak. Ez utóbbiakat saját földjük termésének önellátásra fordítása segítette; az előbbi csoportok azonban nem tudták kompenzálni a rizs felszökő ára miatt jogosultságaikban bekövetkező veszteségeket, azért sem, mert a második világháborús gazdasági helyzet a munkavégzési lehetőségeiket drasztikusan beszűkítette, az állam (a brit gyarmati fennhatóság) pedig nem sietett munkahelyteremtéssel a segítségükre, sőt, lezárva a kikötőket az állítólagos japán fenye-

⁴ Itt szeretnénk felhívni a figyelmet egy olyan súlyos gazdaságetikai dilemmára, amellyel jelenkori társadalmaink és a világ szembe kell nézzen, nevezetesen a biotechnológia és a génkezelt élelmiszerek megengedhetőségének (legitimációjának) kérdésére. Azért jelezzük ezt e helyütt, mert e technológiák kifejlesztői és támogatói előszeretettel érvelnek azzal, hogy ez fogja megoldani a világ éhezőinek problémáját. Sennek az éhezésről szóló elemzéseit olvasva nyilvánvalóvá válik, hogy ez a zengzetes retorika nem más, mint az éhezés problémájának teljes félreírása vagy veszélyesen demagóg félreírtelezése.

getés miatt további munkalehetőségeket szűntetett meg. Kalkutta városlakói ezzel szemben állami programok (a rizs árának szabályozása, külön segélybontok megnyitása) révén nem szenvedtek csorbát sem jogosultságaikban, sem képességeikben – a városlakókat nem sújtotta közvetlenül a környéken dúló éhhalál (Sen [1984a], 460–466. old.).

Az 1974-es bangladesi éhínség hatalmas áradásokkal esett egybe, de – mint Sen elemzése rámutat – ez „csak” az utolsó csepp volt a pohárban, amelyet az ország gazdaságát feszítő infláció miatt egyre jobban elszegényedő falusi réteg már nem viselhetett el. A legsúlyosabban érintett csoport a munkalehetőségeiket teljesen elvesztő mezőgazdasági bér munkások rétege volt; az éhezés a termelő gazdákat itt is kevésbé súlyosan érintette. Ezzel szemben az etiópiai Wolloban, bár az élelmiszerárak egyáltalán nem emelkedtek, a hosszú szárazság sújtotta mezőgazdaságból élők éheztek, mert nemhogy nem érkezett élelem (hisz a wollóiak jövedelemforrásukat elvesztve nem voltak képesek piaci keresletet támasztani), hanem, még ha kismértékben is, élelmiszer áramlott ki a régióból (Sen [1984a], 466–476. old.).

Az éhezés problémájának jogosultsági megközelítése rávilágít arra, hogy *nem csupán élelmezési válságról van szó, hanem annál összetettebb gazdasági katasztrófáról, amelyben jogi, politikai és társadalmi tényezők játszanak döntő szerepet*. Éhínségek nemcsak rossz termés idején léphetnek föl, hanem jó termésredmények esetén is, akkor, *ha a növekedés egyenlőtlen, és valamely társadalmi csoport hátrányára alakul*. Ráadásul, mint a wollói éhínség esetében láttuk, *a piaci erők még tovább súlyosbíthatják a helyzetet* (a kevés élelem is eláramlik a szükség sújtotta területéről), ha – a vásárlóerő csökkenése következtében – a fennmaradó kereslet még az egyébként rendelkezésre álló élelem mennyiségét sem éri el (Sen [1984a], 477–480. old.).

Fölvethető, hogy az élelemre (a megfelelő élelemmennyiséget tartalmazó jószákosárra) való jogosultság jól közelíthető a jövedelemmel (pontosabban a jövedelem ártól függése miatt a reáljövedelemmel). Mindez – mint Sen elismeri (Sen [1984c], 519–520. old.) – különösen azért lehet igaz, mert a szegények költségvetésében amúgy is viszonylag nagy súllyal szerepelnek az élelemre fordított kiadások. Mindamelllett a szituáció elemzésében a jövedelem vizsgálata egymagában sohasem lehet teljes, hiszen azt a jövedelmet valahogyan meg kell keresni, és ez szükségessé teszi a munkaerőnek (erőforrás-ellátottságnak) és a munka áruba bocsátása (foglalkoztatottság) lehetőségének elemzését is. Ám az olyan javak esetében, mint az oktatás, az egészségügyi ellátás vagy a közlekedés, a jogosultságoknak a reáljövedelemmel való megközelítése, elsősorban a gyakori mennyiség korlátai miatt (például a kórház elérhetősége), csak meglehetősen távoli lehet. Ezért a jövedelemre alapozó megközelítés nemigen tájékoztat arról, hogy mi az, amit valóban megtehetnek az emberek, és mi az, ami nem áll módjukban.

Sen a jogosultságokat egyértelműen leíró értelemben használja, hiszen ezek igazából az emberi képességek kiteljesítése miatt fontosak (azaz például az élelemre jogosultság elemzése a megfelelően tápláltság elemi emberi képességének minél szélesebb körű megvalósítása érdekében jelentős). Ez megkülönbözteti Sen megközelítését a modern politikai filozófia egyik nagy alakjának, Robert Nozicknak a jogosultságelméletétől, ő egyértelműen normatív értelmet tulajdonít a jogosultságoknak (Nozick [1974]).⁵ Ez az

⁵ A normatív vagy előíró (preskriptív) tudományos megközelítést rendszerint a leíró (deskriptív) elemzésekkel állítják szembe. Az előbbi arra keresi a választ, hogy „mi lenne a jó vagy helyes?” itt és itt, ekkor és ekkor; például hogyan kell vagy nem kell beavatkozni a kormányzatnak a szegénység folszámolása érdekében. Az utóbbi, a leíró megközelítést az érdekli, hogy milyen jellemzői vannak a vizsgálat tárgyának adott helyzetben; például milyen dimenziók szerint mondható valaki szegénynek itt és itt, ekkor és ekkor. Ugyanakkor jogosan vehető fel a kérdés: szétválaszthatók-e ilyen élesen a közgazdaságtanban – és általában a társadalomtudományokban – a normatív és a leíró elemek? Erre itt közvetlen válasszal nem szolgálhatunk.

eltérés azonban már átvezet a szabadság értelmezéséről és a társadalmi igazságosság koncepciójáról folytatott vitákba.

Szabadság és jóllét

Sen többek között Isaiah *Berlin*re hivatkozva (Berlin [1969]) a szabadság kétféle nézetét különbözteti meg: a pozitív és a negatív szabadságot. A szabadság *pozitív* értelemben azt jelenti, amit az egyén képes megtenni vagy elérni (freedom to). Ezzel szemben a szabadság *negatív* értelme azoknak a korlátozásoknak a hiányát hangsúlyozza (freedom from), amelyeket az egyik személy vagy az állam egy másik személlyel szemben gyakorolhat (Sen [1988b], 272. old.). Nozick jogosultságokra alapozott igazságosságelmélete ez utóbbi felfogást vallja, vagyis az egyének azon jogait emeli ki, amelyek korlátot állítanak mások beavatkozása elé (Nozick [1974]).

Sen meggyőzően mutat rá arra (Sen [1988b], 274. old.), hogy a negatív szabadság fenti értelmezése sajátos belső feszültséggel terhes. Hiszen a negatív szabadság e felfogása csak mások be nem avatkozásának követelményét állítja föl, de nem ír elő semmilyen pozitív kötelezettséget arra nézve, hogy tevőlegesen hozzájáruljunk a jogokkal való éléshez. Ez újfent a szélesebb intézményi kontextus fontosságára hívja föl a figyelmet.

Még fontosabb azonban, hogy a szabadság e kétféle értelmezése a társadalmi szituációk nagyon eltérő értékelésére vezethet. Ezt mi sem mutatja jobban, mint az előző szakasban tárgyalt éhínség problémája. A három ismertetett súlyos éhínség közül egyik esetben sem mondható, hogy sérült volna az éhezők negatív szabadsága, hiszen senki sem akadályozta őket magasabb bér vagy munkahely keresésében – *a szörnyű éhhalál a negatív jogok normatív értelemben teljesen működő jogosultsági rendszerében következett be*. Sen leíró jogosultsági elemzése éppen arra mutat rá, hogy az éhezéstől sújtott emberek az éhhalál elkerülésére és a megfelelően tápláltságra való elemi képességei sérültek alacsony bérik vagy munkanélküliségük miatt – *azaz szabadságuk pozitív értelemben súlyosan korlátozódott*. E példa is azt mutatja, hogy a kizárólag a negatív szabadságjogok at hangoztató megközelítés *egymagában* elfogadhatatlan. *Ahhoz, hogy értékelhes-sük az egyéni életesélyeket, nélkülözhetetlen a tényleges (pozitív) szabadságok vizsgálata*.

A szabadság pozitív értelmezésének elfogadása egyáltalán nem jelenti a negatív értelmezés háttérbe szorítását, a negatív szabadságjogok önértékének tagadását. Sen erre is megvilágító erejű példával szolgál. Éhínségeket vizsgáló elemzései rámutattak arra, hogy a brit gyarmati uralomtól függetlenedő Indiában 1947 óta nem fordult elő ezrek vagy milliók halálát követelő éhezés. Mindez pedig a sajtószabadság és a plurális demokrácia kialakulásának köszönhető. Ugyan a kormányzati hatalom többé nem titkolhatta el az emberi depriváció e szörnyűségét, és idejében hatásos beavatkozásra kényszerítette a nyilvánosság és a politikai ellenfelek rázúduló haragja. A borzalmas ellenpélda ugyancsak látható: Kínában az úgynevezett nagy ugrás kudarcra utáni években, 1958 és 1961 között az élelmészeti helyzet katasztrofális volt, de a szabad sajtó hiánya és a politikai ellenzék brutális elnyomottsága miatt szinte minden nyilvánosságtól és a lehetséges segítségtől elzárva halt éhen – a becslések szerint – 16–30 millió ember (Sen [1988b], 284–286. old.).

Sen túl akar lépni a szabadság közkeletű, de túlzottan merev negatív-pozitív értelmezésén. Ezért elméletében és elemzéseiben – a képességek fogalmán keresztül – *összszeköti a szabadságot és a jóllétet*. Szakit a jólétnek a közgazdaságtanban hagyományosan a gazdagsággal azonosított értelmezésével, és a hangsúlyt az „anyagi jólétben élni” („gazdagnak lenni”) kérdéséről a „jól lenni” („jólléttel birni”) kérdésre helyezi át. Ha ki akarjuk dolgozni a jóllét mérésének valamilyen mutatóját, akkor nem a rendelkezésre álló

jövedelemre vagy vagyonra, nem is a John Rawls átfogó igazságosságelméletében kifejtett úgynevezett elsődleges javakra (Rawls [1971]) kell összpontosítanunk, hanem az egyén különböző képességeire, arra, hogy értékes cselekedeteket hajtson végre, illetve értékes létállapotokat váltson valóra. Az egyéni képességek halmaza a különböző értékes cselekvés- és létmódoknak (functionings) – mint például a megfelelően tápláltság vagy a jó egészség elemei létmódjainak, az evés cselekvésmódjának vagy a közösséghez tartozás összetettebb létmódjának – az alternatív kombinációt jelenti (lásd Sen [1985a], [1985b], [1988b], [1993a]). Sen tehát azzal, hogy a megvalósított értékes cselekvés- és létmódokról az ezekre való képességekre helyezi át a hangsúlyt, a jólét *eredményeiről* (well-being achievement) a jólétre való *szabadságra* (well-being freedom), azaz a valójában elérhető *lehetőségekre* irányítja a figyelmünket.⁶ Ha csupán a jólét tényleges eredményeit vennénk tekintetbe, akkor egy adott társadalom vagy gazdaság értékelésekor a szabad választás önértékét és a szabadság mértékét (kiterjedtségét) figyelmen kívül hagynánk. Felelős, felnőtt emberek életesélyeinek értékelésekor pedig a jólétre való szabadságot kellene – Sen ajánlása szerint – a társadalompolitika középpontjába helyezni, ha tiszteletben akarjuk tartani a jó életről kialakított egyéni elképzelések pluralitását és a választásainkért vállalt egyéni felelősséget.

Sen a jólétet ugyanakkor csupán az egyik alapvető dimenzióként tekinti az erkölcsi személy átfogó vizsgálatában. Bár szorosan kapcsolódik a jólét fogalmához, de eltérő szerepű *az erkölcsi személy mint cselekvő* (agency) aspektusa. Nyilvánvaló, hogy az egyén saját jólétének fokozása mellett más célok elérésére is törekszik, amelyek adott esetben akár saját jólétével ellentétesek is lehetnek (lásd például a „tisztá” altruizmus, vagyis az önzetlenség, áldozatkészség eseteit). Az erkölcsi személy mint cselekvő dimenziója tehát az egyén valamennyi célját és választását – ezek megvalósulását (agency achievement) és szabadságát (agency freedom) – releváns információvá teszi a különböző társadalmi állapotok és cselekvések értékelésében. A *cselekvési szabadság* tehát bizonyos értelemben szélesebb koncepció, mint a *jólétre való szabadság*, hiszen ebben arról beszélünk, hogy az egyénnek szabadságában áll megtenni vagy elérni jó okkal értékesnek tartott bármilyen célját (a saját jólétében kívülieket is).⁷ A szabadságnak e cselekvőhöz kötött aspektusa nyilvánvalóan magában foglalja a szabadság negatív (korlátozásmertességkenti) értelmezését; az egyén mint a választásaiért *felelős cselekvő* így további hangsúlyt kap Sen elméletében (lásd Sen [1985a], [1987a], [1992a]). Ugyanakkor – mint

⁶ Rawls elméletével szembeni bírálata is erre összpontosul. Sen szerint az elsődleges javak csupán a szabadság eszközeinek tekinthetők. Ugyanazokkal az eszközökkel az egyik személy – sajátos egyéni jellemzőinél és társadalmi helyzeténél fogva – értékesebb életet tud megvalósítani, mint egy másik személy, aki például valamilyen testi fogyatékosságban szenved. A társadalmi egyenlőség és a társadalmi igazságosság vizsgálatának ezért egyaránt az emberi képességek „tere” a megfelelő helye (lásd Sen [1980], [1990b], [1992a]).

⁷ Egy személy tényleges jólétének értékelésekor létének azokat az alapelemeit kell figyelembe venni, amelyek a saját személyes jólétét jelentik, tehát azokat az értékes cselekvés- és létmódokat, amelyeket el tud érni vagy meg tud valósítani. A cselekvés dimenziójában a személy sikerét értékeljük, azt, hogy valamennyi követésre érdemes célja tekintetében mit ért el. Bár az egyén jólétének is lehetnek másokra vonatkozó szempontjai, ezek nem egymagukban értékesek, csupán az adott személy jólétére tett hatásukon keresztül. A cselekvői aspektusban értékelődnek például a „tisztá” altruizmus vagy a kantai morális elvekhez hasonló erkölcsi elkötelezettség esetei. Egy személy *jólétre való szabadságát* képességeinek halmazán értelmezzük – ezek a képességek mutatják meg tényleges szabadságát arra, hogy különféle típusú életet élhessen. A *cselekvői szabadság* arra utal, hogy a szabadság több, mint a személyes élet képességei (a személy hatalma arra, hogy bizonyosfajta életvitelt megvalósítson), beletartozik a közvetlen személyes kontroll áfelelt, hogy ezeket a képességeket (ezt a hatalmat) bizonyos módon gyakorolhassuk vagy érthessük el. Ez a szabadság procedurális dimenziója, amely a negatív szabadságjogokban ölt testet.

arra a jóllétre való szabadság fogalma rámutat – a szabadság szorosan összefügg a tényleges lehetőségekkel, a szabadság értékelése pedig az eredményekkel.

Sen elméletének, a képességeken alapuló megközelítésnek nyíltan vállalt sajátossága – mint érzékelhettük – az *elemzés szerkezetének pluralitása*. Minden társadalomtudósnak fontos tanulságul szolgálhat azon megállapítása, hogy ha egy fogalom, mint például a szabadság, eredendően többértelmű, akkor a jó elemzés ezt nem elrejtteni igyekszik valamilyen leegyszerűsítés bevezetésével, hanem éppen hogy mindent megtesz annak visszaadására (Sen [1993a], 33. old.).

Sen munkásságának egyik nagyon fontos eredménye, hogy *a fejlődés és az életminőség nemcsak az elért teljesítményekkel függ össze, hanem azzal is, hogy milyen lehetőségek közül választhat az adott személy az adott társadalomban.*⁸ A szegénység és az egyéb egyenlőtlenségek terén végzett kutatásai megkérdőjelezik azokat a nézeteket, amelyek a versenyző (kompetitív) piacok általános gazdagságnövelő tulajdonságára alapozva igyekeznek e problémákra elfogadható megoldást találni. E kérdéskörben Sen egyértelműen bizonyítja az emberi képességekre épülő megközelítés progresszivitását a jövedelmi megközelítéssel szemben, hiszen meggyőzően mutat rá a szegénység objektív voltára, az *abszolút értelemben hátrányos helyzetre*, amely ellentmond a jövedelmi elemzések relativizmusának. Mindezekből nyilván az is egyértelmű, hogy Amartya Sen „igazi” modern, hiszen a felvilágosodás szellemében – a racionális megismerés elemző erejében bízva – hisz a „fejlődés” emancipatórikus, civilizatórikus jellegében, vagyis az emberi képességek tökéletesedéséhez vezető út megtalálásában és járhatóságában.

HIVATKOZÁSOK

Anand, S. – Ravallion, M. [1993]: *Human development in poor countries: on the role of private incomes and public services*; Journal of Economic Perspectives, Vol. 7.

Arrow, K. [1951]: *Social Choice and Individual Values*; Wiley, New York

Berlin, I. [1969]: *Four Essays on Liberty*; Clarendon Press, Oxford (magyarul: *Négy esszé a szabadságról*; Európa, Budapest, 1990, ford.: Erős F. és Berényi G.)

Csaba L. [1999]: *A rendszerváltozás elmélete és/vagy a közgazdaságtan kudarca?*; Közgazdasági Szemle, XLVI, 1, 1–19. old.

Dréze, J. – Sen, A. [1989]: *Hunger and Public Action*; Clarendon Press, Oxford

Fekete L. [1998]: *Adam Smith Nemzetek gazdagsága és a felvilágosodás filozófiája*; Replika, 31–32. sz., 99–120. old.

Gaertner, W. – Pattanaik, P. K. [1988]: *An Interview with Amartya Sen*; Social Choice and Welfare, 5, 69–79. old.

Nozick, R. [1974]: *Anarchy, State and Utopia*; Basil Blackwell, Oxford (magyarul részletek: *Elosztási (disztributív) igazságosság*; in: Huoranszky F. (szerk.): *Modern politikai*

⁸ Amartya Sen gondolatainak egyik nagyon jelentős gyakorlati eredménye az ENSZ Fejlesztési Programjának (UNDP) keretében született (lásd az 1990-től évente kiadott *Human Development Reportot* – Jelentés az emberi fejlődésről). Sen tevékenyen részt vett elméleti fölvetései gyakorlati hasznosításában azzal, hogy a UNDP munkacsoportjával együttműködve kidolgozta a *Human Development Indexet* (röviden HDI, magyarul az emberi fejlődés mutatója), amely az egyes országok fejlettségét állampolgáraik képességeinek és választási lehetőségeinek figyelembevételével méri (egyetlen mutatóban kombinálva a születéskor várható élettartam, az iskolázottság és az egy főre jutó vásárlóerő mutatóit).

- filozófia*; Osiris–Láthatatlan Kollégium, 1998, 141–160. old., ford.: Babarczy E.; valamint *Anarchia, állam és utópia (részletek)*; in: Bujalos I. – Nyilas M. (szerk.): *Az új jobboldal és a jóléti állam*; A szociális szakképzés könyvtára, Budapest, 1996, 84–107. old., ford.: Békési J.)
- Nussbaum, M. – Glover, J. (szerk.) [1995]: *Women, Culture and Development: A Study on Human Capabilities*; Clarendon Press, Oxford
- Pataki Gy. [1998]: *Etika és közgazdaságtan: Gondolatok a jólét, a szabadság és az igazságosság kérdéseiről*; Replika, 31–32. sz., 121–133. old.
- Rawls, J. [1971]: *A Theory of Justice*; Belknap Press, Cambridge, MA (magyarul: *Az igazságosság elmélete*; Osiris, Budapest, 1997, ford.: Krokovay Zs.)
- Redclift, M. [1996]: *Wasted: Counting the Costs of Global Consumption*; Earthscan, London
- Sen, A. [1960]: *Choice of Techniques*; Basil Blackwell, Oxford
- Sen, A. [1970a]: *The Impossibility of the Paretian Liberal*; *Journal of Political Economy*, 72, 152–157. old.
- Sen, A. [1970b]: *Collective Choice and Social Welfare*; Holden–Day, San Francisco
- Sen, A. [1976]: *Liberty, Unanimity and Rights*; *Economica*, augusztus, 217–245. old.
- Sen, A. [1977]: *Rational Fools: A Critique of the Behavioral Foundations of Economic Theory*; *Philosophy and Public Affairs*, 6, nyár
- Sen, A. [1979a]: *Utilitarianism and welfarism*; *Journal of Philosophy*, 76, 463–488. old.
- Sen, A. [1979b]: *Personal Utilities and Public Judgements: Or, What's Wrong with Welfare Economics?*; *Economic Journal*, 89, 537–558. old.
- Sen, A. [1980]: *Equality of What*; in: McMurrin, S. (szerk.): *Tanner Lectures on Human Values*; Cambridge University Press, Cambridge
- Sen, A. [1981a]: *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*; Clarendon Press, Oxford
- Sen, A. [1981b]: *Public Action and the Quality of Life in Developing Countries*; *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, Vol. 43, No. 4, 287–293. old.
- Sen, A. [1982]: *Liberty as Control: An Appraisal*; in: French et al. (szerk.): *Midwest Studies in Philosophy VII*. P.A.; University of Minnesota Press, Minneapolis, 207–221. old.
- Sen, A. [1983]: *Liberty and Social Choice*; *Journal of Philosophy*, január, 5–28. old.
- Sen, A. [1984a]: *Ingredients of Famine Analysis: Availability and Entitlements*; in: Sen, A.: *Resources, Values and Development*; Basil Blackwell, Oxford, 452–483. old.
- Sen, A. [1984b]: *Development: Which Way Now?*; in: Sen, A. *Resources, Values and Development*; Basil Blackwell, Oxford, 485–507. old.
- Sen, A. [1984c]: *Goods and People*; in: Sen, A. *Resources, Values and Development*; Basil Blackwell, Oxford, 509–527. old.
- Sen, A. [1985a]: *Well-Being, Freedom and Agency*; *Journal of Philosophy*, április, 169–221. old.
- Sen, A. [1985b]: *Commodities and Capabilities*; North-Holland, Amsterdam

- Sen, A. [1987a]: *On Ethics and Economics*; Basil Blackwell, Oxford
- Sen, A. [1987b]: *The Standard of Living*; in: Hawthorne, G. (szerk.): *Tanner Lectures with Discussion*; Cambridge University Press, Cambridge
- Sen, A. [1987c]: *Justice*; The New Palgrave Dictionary of Economics, Macmillan, London
- Sen, A. [1988a]: *Rights and Agency*; in: Scheffler, S. (szerk.): *Consequentialism and its Critique*; Oxford University Press, Oxford, 187–223. old.
- Sen, A. [1988b]: *Freedom of Choice: Concept and Content*; European Economic Review, 32, 269–294. old. (magyarul részletek: *A választás szabadsága*; Tervgazdasági Fórum, IV, 1, 1–15. old.)
- Sen, A. [1990a]: *Gender and Cooperative Conflicts*; in: Tinker, I. (szerk.): *Persistent Inequalities: Women and World Development*; Oxford University Press, Oxford, 123–149. old.
- Sen, A. [1990b]: *Justice: Means versus Freedoms*; Philosophy and Public Affairs, 19, 111–121. old.
- Sen, A. [1991]: *Welfare, Preference and Freedom*; Journal of Econometrics, 50, 15–29. old.
- Sen, A. [1992a]: *Inequality Reexamined*; Harvard University Press, Cambridge
- Sen, A. [1992b]: *Minimal Liberty*; *Economica*, May, 139–159. old.
- Sen, A. [1992c]: *Missing Women*; British Medical Journal, No. 304
- Sen, A. [1993a]: *Capability and Well-Being*; in: Sen, A. – Nussbaum, M. (szerk.): *The Quality of Life*; Clarendon Press, Oxford, 30–53. old.
- Sen, A. [1993b]: *Az egyéni szabadság mint társadalmi elkötelezettség*; in: Kindler J. – Zsolnai L. (szerk.): *Etika a gazdaságban*; Keraban Könyvkiadó, Budapest, 26–44. old., ford.: Ferge Zs.
- Sen, A. [1993c]: *Néhány jelenkori gazdasági és társadalmi problémáról*; in: Zamagni, S. – Musu, I. (szerk.): *A közgazdaságtan társadalmi és etikai vetületei (Nemzetközi tanácskozás a Vatikánban)*; Egyházfórum, Budapest, 125–133. old., ford.: Zsolnai L.
- Sen, A. [1993d]: *Markets and Freedoms*; Oxford Economic Papers, 45, 519–541. old.
- Sen, A. [1993e]: *Van-e az üzleti etikának gazdasági jelentősége?*; *Közgazdasági Szemle*, XL, 2, 101–109. old.
- Sen, A. [1998]: *Mortality as an Indicator of Economic Success and Failure*; *The Economic Journal*, január, 1–25. old.
- Sen, A. – Williams, B. [1982]: *Introduction*; in: Sen, A. – Williams, B. (szerk.): *Utilitarianism and Beyond*; Cambridge University Press, Cambridge
- Tinker, I. (szerk.) [1990]: *Persistent Inequalities: Women and World Development*; Oxford University Press, Oxford